

JAN BÍNA ✓

K TENDENCÍM VÝVOJE ČESKOSLOVENSKÉ SÍDELNÍ STRUKTURY A STŘEDISEK

1. Hlavní tendence vývoje sídelní struktury v poválečném období

Sídelní struktura, v širším pojetí než struktura sídel — samostatných objektů sídelněgeografického výzkumu, je systémovou kategorií. Vytváří prostor pro procesy ovlivňující roli sídelních středisek a vývoje této role. Vykazuje takové rysy jako vnitřní spjatost, celistvost vůči vnějším systémům, ovlivňování prvků a vazeb mezi nimi celkem apod. Sídelní strukturu je tak nutno považovat za jednu ze socioekonomických struktur jako subsystémů v rámci systému socioekonomické sféry, který je opět subsystémem krajinné sféry (J. Demek 1974).

Hodnocení vývoje sídelní struktury se proto dotýká:

- a) vývoje rozmístění, velikostního a funkčního uspořádání sídel — jako statické (východiskové) základny;
- b) vývoje vztahů a vazeb mezi sídly — jako dotváření sídelního systému.

V tomto významu se sídelní struktura těsně přibližuje urbanistickému pojmu osídlení, který zahrnuje všechny vztahy a aktivity obyvatelstva, dotýkající se sídel a projevující se jejich prostřednictvím (vztah mezi obyvatelstvem a sídly je skutečně tak těsný, že z mnoha hledisek splývá). V zájmu terminologické úplnosti je nutno ještě uvést, že v urbanistické literatuře je někdy pojem sídelní struktura užíván ve smyslu typu a vnitřního uspořádání sídelního útvaru (obvykle složeného). Tak např. Projekt urbanizace SSR se opírá o 13 nadřazených sídelních struktur — městských regionů (I. Michalec 1977).

Nejsouhrnnějším vyjádřením tendencí vývoje určitého systému může být výsledek obecné analýzy, hodnotící zda daný systém prochází určitým zjednodušením svých prvků, či zda je pro něj typickým růst složitosti. Zjednodušování systému může přitom být výsledkem reálné činnosti člověka (např. zjednodušení systémů monokultur), anebo je pouze metodického charakteru v souvislosti s vývojem přístupu k problému, kdy ve „spleti“ vztahů je poznávací subjekt schopen objevovat určité pravidelnosti; v tomto případě je ovšem nutné mluvit o relativním zjednodušování.

U sídelní struktury jako systému není však jednoduché vyslovit příslušný soud. Můžeme totiž pozorovat výrazný rozdíl mezi vývojovými tendencemi ve statické základně sídelní struktury na jedné straně a v soustavě mezsídelních vazeb na straně druhé.

Územní uspořádání sídel ve vztahu k velikostem a funkcím se v poválečném období nesporně zjednodušilo. Prvotním dokladem může zde být již značný

úbytek sídel proti stavu před rokem 1945 na úkor zejména malých sídel a oblastně soustředěný do pohraničního pásu českých zemí s vysídleným německým obyvatelstvem. Úbytek sídel má však i administrativní polohu: jde tu o sídla ve smyslu správních obcí, která „mizí“ v důsledku slučování. Operuje-li výzkum sídelní struktury správními obcemi jako základními jednotkami, pak se základna výzkumu historicky zužuje resp. zjednodušuje. Slučováním dále zmizely velké rozdíly mezi velikostmi venkovských obcí.

V administrativně střediskovém rozčlenění sídel došlo proti minulosti rovněž ke zjednodušení vlivem ztráty střediskového významu sídel s farními úřady, center soudních okresů aj.

Z hlediska soustavy mezisídelních vazeb můžeme naproti tomu pozorovat odlišný vývojový trend. Pro poválečné období je charakteristické vytváření složených sídelních celků (aglomerací), strukturně-urbanizační přeměna zázemí větších měst, dynamické funkční propojování sídel v městských regionech, rozšiřování záběru mezisídelních vazeb, vstupujících do denního života prakticky každého obyvatele, intenzifikace regionálních procesů vytvářených mezisídelními vazbami apod. To vše svědčí o tom, že interakční složka sídelní struktury zaznamenává růst a posilování vazeb, růst složitosti.

Tradiční nodální mezisídelní vazby se vývojově intenzifikovaly a věcně rozšiřovaly. Například pohyb obyvatel za prací mimo obec trvalého bydliště zachycoval v roce 1970 37,7 % ekonomicky aktivního obyvatelstva ČSSR a ve velkoměstských regionech ještě podstatně více. V roce 1945 dojíždělo podle odhadu (B. Šilhan 1946) do Brna 30 tis. pracovníků a v roce 1970 59 tis.; obdobná data pro Ostravu jsou 20 tis. resp. 78 tis., Olomouc 7 tis. resp. 20 tis., Gottwaldov 15 tis. resp. 23 tisíc ekonomicky aktivních. V souvislosti s procesem koncentrace v odvětví služeb vzrostl významně nejen meziobecní občanský spád za službami, ale i pracovní pohyb v tomto odvětví. Ještě rychlejší je růst pohybu za prací v zemědělství. U bývalých individuálních malozemědělců přirozeně obec bydliště i pracoviště splývaly. Takové zemědělské rodiny byly ovšem i mnohem více „samozásobitelské“ a tím málo vyhledávající občanskou vybavenost ve střediskových obcích.

Kooperační mezisídelní vazby se v období po II. světové válce rovněž mimořádně rozvinuly. Je možno dokonce říci, že tento rozvoj je zákonitý pro lidově demokratické a socialistické společenské zřízení. Vedle mezisídelních kooperačních vazeb, vytvářených velkými průmyslovými závody a existujících ovšem i dříve, počínají vznikat kooperační vazby i v nejnižších stupních národohospodářského komplexu. Socializace ekonomiky ruší určitou „soběstačnost“ malých výrobních provozů. Jejich rozmísťování podřizuje zájmům širšího měřítka (území či resortu), vytváří výrobně-organizační ucelené jednotky s nutností četných spojení mezi dílčími často specializovanými provozovny této jednotky; kooperace ekonomické základny příslušných sídel se pak často stává jedním z hlavních činitelů ovlivňujících obraz sídelní struktury. Velmi zřejmé je to v zemědělství, kde bývalá „primární“ role výroby v každém venkovském sídle je nyní nahrazena (resp. nahrazována, proces není ještě ukončen) rolí, vyplývající z příslušnosti nejprve do sloučených JZD, později do zemědělských kooperačních seskupení a kooperačních obvodů.

V souvislosti s tím byly podle mého názoru pro dosavadní vývoj sídelní struktury určující čtyři hlavní tendence, z nichž první zachycuje velmi stabilizovaný rys vnitřních přesunů v osídlení, druhá je jeho geografickým a urbanistickým důsledkem a třetí a čtvrtá jsou důsledky rozvoje mezisídelních vazeb.

Populační růst měst na úkor venkovských oblastí. Protože obyvatelstva ve městech nárůstá (anebo přibývá jen v malých relativních číslech) díky přirozené měně, ale díky migraci, je nutno proces stálého růstu městského obyvatelstva považovat za restrukturalizaci osídlení. Nedá se samozřejmě tvrdit, že do konkrétního města se přistěhovávají jen obyvatelé z venkova (resp. přesněji ti, kteří přistěhovali převážují nad vystěhovalými na venkov), tím bychom opomenuli meziměstskou migraci, která je velmi silná. Uvažujeme-li však soubor měst jako celek, pak meziměstský pohyb odpadá a vystupuje diametrální rozdíl vůči populačnímu vývoji neměstského osídlení.

Konkrétní situace byla podrobně studována v geografické i demografické literatuře, proto stačí se omezit na základní charakterizující údaje. Procentuální podíl městského obyvatelstva ČSSR se zvýšil z 37,4 % v roce 1946 na 55,5 % v roce 1970. V ČSR byla již překročena šedesátiprocentní hranice (ve městech, malých městech a aglomerovaných obcích podle kategorizace FSÚ žilo v roce 1970 62,1 % obyvatel ČSR). Při bližší diferenciaci můžeme zjistit, že v relativních přírůstcích vedou města s 50–100 tis. obyvateli, předstihující i velkoměsta, kde ovšem v absolutním počtu přibylo obyvatel (v přepočtu na 1 město) více. Např. v letech 1961–70 přibylo ve městech s 50–100 tis. obyvateli v ČSR 34,0 % obyvatel, zatímco ve velkoměstech 4,9 %. I skupina menších měst střední velikosti (20–50 tis. obyv.) vykazuje ve stejném výpočtu nárůst 26,3 % (M. Blažek 1974).

Růst měst je opřen o rozšiřování ekonomické základny, v Československu především průmyslu. Tak mohly na velkoměsto enormně rychle vzrůst Košice, silně se rozvinout Karviná, Havířov, Most, Kladno a množství menších měst jako např. Žďár nad Sázavou, Ostrov nad Ohří, Sokolov, Chodov, Žiar nad Hronom, Dubnica nad Váhom (s Novou Dubnicí) aj. Zprůměrnování bylo zdrojem růstu i u těch měst, která vykazují spíše než absolutní relativní přírůstky.

Srovnáváme-li však rychlost růstu československých měst mezinárodně, vidíme, že naše tempo je překonáno mnoha jinými zeměmi. U rozvojových zemí je to snadno vysvětlitelné silnými populačními zdroji, platí to ale i pro země Evropy (Bulharsko, Rumunsko, Polsko, SSSR aj.). Je sice zřejmé, že u těchto zemí probíhal vývoj z nižšího základu, signalizuje to ovšem i skutečnost, že pozitivní společenskoeconomická aktivita, ovlivňující vždy osídlení, vyúsťuje v ČSSR částečně i do jiných forem než do tzv. přímé urbanizace. A právě komplex tzv. nepřímé urbanizace (tj. přeměna venkovských sídel a jejich zapojování do městských regionů) vytváří pravděpodobně lepší podmínky pro prohlubování systemových charakteristik sídelní struktury.

Aglomerizace sídel. Aglomerizace není zde chápána jen ve smyslu stavebního splývání a propojování sídel, ale i ve smyslu funkčním a komunálně-technickým. Zatímco první forma se může vyskytovat u všech typů sídel, jsou-li tato v přiměřené vzájemné blízkosti a není vázána na určité situace, je druhá forma typická pro sídelně-geografický obraz dnešních našich měst.

Města se v ČSSR historicky stala jádry nodální organizace sídelní struktury. Této organizaci byla přízpůsobena i socialistická industrializace v poválečném období s navazující bytovou a obslužnou výstavbou a celkově podněcující ony přesuny v základně sídelní struktury zmíněné výše. Z titulu svého postavení a i proto, že stále rostou požadavky obyvatelstva na uspokojování svých civilizačních potřeb, soustřeďují dnešní města neporovnatelně více nároků na funkce (funkcí je zde považováno uspokojování potřeb). Realizace těchto funkcí není

většinou možná v rámci vlastního administrativního území města a do přímého funkčního propojení se dostala již četná příměstská území. I když město je tu faktorem řídícím, nelze uvedený proces interpretovat jako realizaci zájmů jen města; vztah je vícestranný s výslednicí prolínání zájmů v příměstském pásu.

Městské sídelní aglomerace tak tam, kde se vyvinuly, přejala roli bývalého bodového města. Je dosud nutné činit rozdíl mezi aglomerací jako městským složeným sídelním útvarem a městským regionem jako širším regionálně sídelním urbanizovaným útvarem. Nehledě na terminologické nuance, kdy často je i pro druhý pojem užito označení aglomerace atp., můžeme totiž říci, že osídlení československých městských regionů nevykazuje takové znaky regionálního rozvolnění města, že by toto území jako celek vystupovalo v roli autentického dědice původních městských funkcí. Městské regiony jsou u nás založeny z geografického hlediska především na strukturální urbanizaci a posunu sídelních funkcí, které jsou prováděny silnou gravitací regionálních procesů do městského jáderna sídla. Citlivým kritériem rozvolňování městských funkcí může být vývoj počtu obyvatel. Zatímco městské aglomerace i v okrajových částech vykazují přírůstky, další území městských regionů v průměru obyvatelstvo ztrácí. V urbanizovaných oblastech M. Blažka činil v období 1961—70 tento pokles v urbanizovaných zónách 9,3 % a v marginálních zónách 3,0 % (M. Blažek 1974). Je tudíž patrné, že atraktivnější např. pro individuální stavebníky je dosah městské hromadné dopravy v aglomeraci než případně kvalitnější bydlení dále od města, ale bez napojení na městské dopravní a inženýrsko-technické sítě.

Intenzifikace regionálních procesů. Je důsledkem prohlubování nodálních mezisídelních vazeb. Projevuje se v podstatě na celém území státu, ale nejvíce v městských regionech. Blízkost silného a vybaveného střediska mimořádně podněcuje četnost a všestrannost regionálních procesů. Předmětem hodnocení jsou přitom periodické regionální procesy, které nepředpokládají „změnu stanoviště“ obyvatel (tj. mimo migraci). Cesty obyvatel příměstí často směřují do centra i za těmi druhy vybavenosti, jež mohou poskytnout i příměstská místní střediska. Obyvatelstvo příměstských pásů je tak pravděpodobně nejmobilnějším v rámci státu; jistě významnou měrou na to působí rozvoj individuální motorizace. Nutno ovšem doplnit, že obslužný význam hlavního jádra na úkor významu místních středisek není často dán „samostatnou“ spádovostí, ale napojuje se na proces dojíždky do zaměstnání.

Regionální kooperace sídel. V širším smyslu zahrnuje regionální kooperace i nodální regionální procesy; ve smyslu výslednice působení mezisídelních kooperačních vazeb se omezují zde na kooperaci ekonomické základny sídel. Přitom jde spíše než o technologické stránky kooperace (např. v průmyslu překonávají kooperační svazky často velké vzdálenosti a v rámci regionu je uzavřena jejich nepatrná část) o její socioekonomické důsledky. Hlavním výsledkem vývoje je nahrazování výlučného místa dřívější hierarchické kooperace systémovou kooperací, využívající optimálně zdroje a možnosti osídlení oblasti. Původní obecný zásadní model, kdy města jsou středisky pracovních příležitostí a obslužných funkcí a venkovské zázemí je dodavatelem zemědělských surovin, pracovních sil a konzumentů služeb, je doplňován o vztahy venkovských a příměstských sídel mezi sebou v nové organizaci zemědělství, ale i místního průmyslu apod., o atraktivitu zázemí měst vůči vlastním městům někdy i v pohybu za prací (např. vztah Pardubice — Semtín, Tábor — Planá n. L., Mělník — Hor. Počápy aj.) či výrazně v pohybu za rekreací.

2. Plánovitá tvorba sídelní struktury: využití a zhodnocení vývojových tendencí

Vědecko-výzkumná urbanistická pracoviště v ČSSR se v posledních letech zabývala koncepcemi cílevědomé regulace dalšího vývoje naší sídelní struktury. Příslušné návrhy vycházejí z tvůrčího využití a rozvinutí celospolečenských výhod urbanizace osídlení. Jejich cílem je dosažení stavu, kdy na těchto výhodách bude participovat co největší část obyvatelstva a ekonomickogeografických aktivit a přitom bude respektována poměrně rozdrobená sídelní síť ČSSR s relativně ne velkou vahou městských a zejména velkoměstských sídel. Těžišti řízené urbanizace budou vybrané regionální sídelní útvary, v nichž je úkolem již nyní rozvíjet takové prostorové vztahy, které by umožňovaly "... dosáhnout perspektivně žádoucí koncentrace obyvatelstva, ekonomických a inženýrsko-technických aktivit, přičemž by dovolovaly ... exaktní eliminaci všech dosud známých ne-

1. Sídelní regionální aglomerace a významná centra osídlení v České socialistické republice.

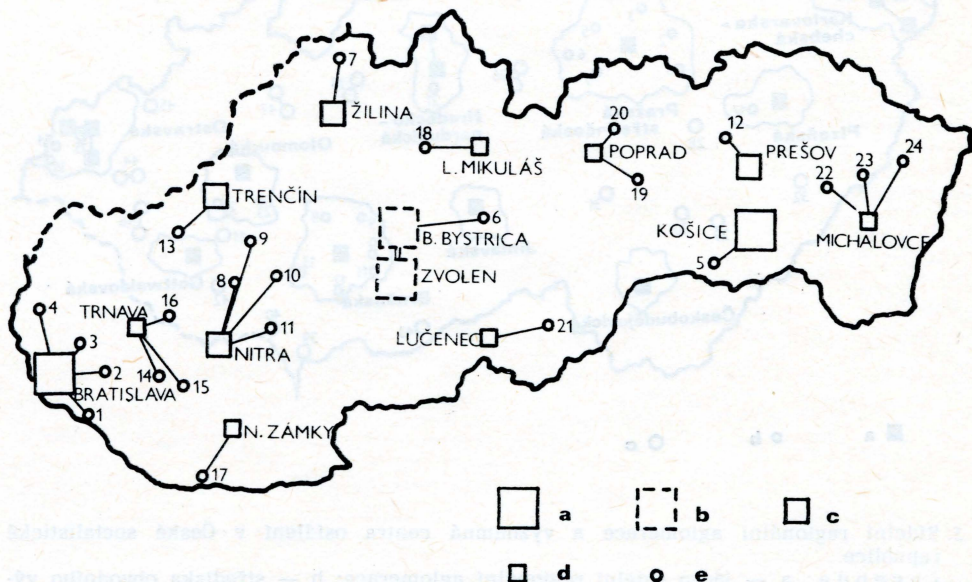
Legenda: a — jádro sídelní regionální aglomerace; b — střediska obvodního významu uvnitř sídelních regionálních aglomerací; c — významná centra osídlení. Čísly jsou označeny: 1 — Beroun, 2 — Kladno, 3 — Kralupy n. Vlt., 4 — Mělník, 5 — Brandýs n. L. — Stará Boleslav, 6 — Český Brod, 7 — Říčany, 8 — Blansko, 9 — Tišnov, 10 — Rosice, 11 — Ivančice, 12 — Židlochovice, 13 — Slavkov, 14 — Český Těšín, 15 — Havířov, 16 — Třinec, 17 — Rokycany, 18 — Bílina, 19 — Kadaň, 20 — Litvínov, 21 — Chrudim, 22 — Přerov, 23 — Prostějov, 24 — Jablonec n. N., 25 — Tanvald — Smržovka, 26 — Kolín — Kutná Hora, 27 — Mladá Boleslav, 28 — Příbram, 29 — Strakonice, 30 — Písek, 31 — Tábor, 32 — Klatovy, 33 — Česká Lípa — Nový Bor, 34 — Děčín, 35 — Litoměřice — Lovosice, 36 — Náchod, 37 — Trutnov, 38 — Ústí n. Or. — Česká Třebová, 39 — Břeclav, 40 — Hodonín, 41 — Kroměříž, 42 — Uherské Hradiště, 43 — Znojmo, 44 — Nový Jičín — Kopřivnice, 45 — Opava, 46 — Valašské Meziříčí — Vsetín, 47 — Šumperk — Zábřeh.

(Kreslil Jan Bina)

gativních rysů a nevýhod, které s sebou nesou velké bodové, urbanisticky kompaktní městské koncentrace. Z urbanistického hlediska přitom nepůjde při tvorbě a formování prostorových sídelních struktur vzájemně vztahově souvisejících sídelních organismů o snahu tyto stavebně spojovat, ale půjde o cílevědomou prostorovou organizaci a rozložení proporcionálně se vyvíjejících funkcí osídlení do nadřazeného sídelního organismu“. (I. Michalec 1977, s. 24–25).

V České socialistické republice bylo podle uvedených zásad vymezeno 12 sídelních regionálních aglomerací, z nichž 8 je jednojaderných (Praha, Brno, Plzeň, Olomouc, České Budějovice, Liberec, Gottwaldov, Jihlava). V ostatních tvoří jádro tato seskupení: Ostrava, Karviná a Frýdek-Místek; Ústí n. L., Teplice, Most a Chomutov; Hradec Králové a Pardubice; Karlovy Vary, Ostrov, Sokolov a Cheb. Dále bylo určeno 22 významných center osídlení, z nichž 7 tvoří dvojice blízkých měst. Návrh byl schválen vládou ČSR pod č. 4/1976. Ve schvalovacím usnesení bylo též stanoveno, že k roku 2000 bude soustředěno z celkového počtu obyvatel ČSR:

- v sídelních regionálních aglomeracích 51–55 %,
- ve významných centrech osídlení 10–11 %,
- v ostatních střediscích osídlení obvodního významu 10–11 %,
- v ostatním osídlení 28–22 %.

2. Městské regiony ve Slovenské socialistické republice.

Legenda: a — jádro metropolitního regionu; b — bicentrické jádro metropolitního regionu; c — jádro velkoměstského regionu; d — jádro základního regionu; e — střediska obvodního významu uvnitř městských regionů. Čísly jsou označeny: 1 — Šamorín, 2 — Senec, 3 — Pezinok, 4 — Malacky, 5 — Moldava n. Bod., 6 — Brezno, 7 — Čadca, 8 — Topoľčany, 9 — Bánovce n. B., 10 — Partizánske, 11 — Zlaté Moravce, 12 — Sabinov, 13 — Nové Mesto n. V., 14 — Galanta, 15 — Šala, 16 — Hlohovec, 17 — Komárno, 18 — Ružomberok, 19 — Spišská Nová Ves, 20 — Kežmarok, 21 — Rimavská Sobota, 22 — Vranov, 23 — Humenné, 24 — Snina.

(Kreslil Jan Bina)

Ve Slovenské socialistické republice byl schválen vládním usnesením č. 284/1976 Projekt urbanizace SSR. Projekt se opírá o 13 městských regionů jako komplexně urbanisticky sdružených organizačně formovaných území, která mají optimální podmínky pro rozvoj nejvyšších a nejintenzivnějších sídelních funkcí. Městské regiony jsou rozčleněny do tří kategorií:

- metropolitní, s jaderným prostorem perspektivně min. 300 tis. obyvatel. Patří sem městský region Bratislavský, Pohronský (s jádry Banská Bystrica a Zvolen) a Košický;
- velkoměstské, s jaderným prostorem perspektivně min. 100 tis. obyvatel (Nitra, Žilina, Prešov a Trenčín);
- základní, s jaderným prostorem perspektivně min. 50 tis. obyvatel (Trnava, Nové Zámky, Liptovský Mikuláš, Lučenec, Poprad, Michalovce).

Dále vymezuje Projekt urbanizace SSR 23 hospodářsko-sídelních aglomerací, vytvářených silnějšími středisky obvodního významu. Je stanoven předpoklad, že k roku 2000 budou městské regiony a hospodářsko-sídelní aglomerace koncentrovat 72,2 % obyvatelstva SSR (na 38,2 % ním podílu plochy Slovenska).

3. Geografické podněty role metropolí a center rozvojových městských regionů v osídlení

Není náhodné, že koncepce vývoje osídlení a urbanizace vycházejí z úlohy, kterou mají velká městská centra a tuto dále prostorově dopracovávají. Je totiž tím respektována skutečnost, že tato střediska vykazují nejsilnější rozvojové podněty a to i ve sféře „spontánního“ socioekonomického vývoje. Souhlasná je sféra plánovitá, ekonomická, vyjádřená komplexem aglomeračních výhod. Geografické podněty tak působí stejným směrem jako ekonomické, vyjádřené bezprostředněji. Nutno ovšem ihned upřesnit, že též ekonomické podněty jsou součástí podnětů geografických a naopak; rozlišení zde má na mysli jen určité rozdíly ve způsobu jejich projevu. Geografickými jsou tendence vývoje uspořádaných skupin objektů, které přitom nemusí platit ve vztahu ke každému konkrétnímu prvku. Zásadní trend vyjádřili např. S. Leszczycki, P. Eberhardt a S. Heřman (1974) pro území Polska tak, že charakteristické pro vývoj sídelní struktury jsou koncentrace společensko-hospodářského života v rámci země a naopak dekoncentrace v rámci největších měst.

Mezi geografickými podněty je klíčovým faktorem střediskovost v rámci soustavy ekonomickogeografických nodálních regionů. Praha i Bratislava jsou centry nejvyššího — makroregionálního — stupně, přičemž makroregion Slovenska je součástí makroregionu ČSSR. Podněty odpovídající tomuto hierarchickému řádu vznikají zejména v procesech řízení a procesech politické povahy. Sídelní a společenský význam metropolí vytváří požadavek odpovídající průmyslové základny, proto je počítáno s velkými průmyslovými investicemi do dosud strukturálně slabší Bratislavy. Obslužná vybavenost metropolí vykazuje kvartérní rysy (jak je např. uvažuje Projekt urbanizace SSR) — jsou to nejvyšší druhy občanské vybavenosti s celostátním resp. celoslovenským působením.

Ostatní střediska urbanizačních hlavních rozvojových prostorů se kryjí většinou s centry mezoregionálního (oblastního) řádu podle hierarchie ekonomickogeografické regionalizace, vypracované v Geografickém ústavu ČSAV (M. Blažek 1977). Tím je řečena jejich pozice jako nodus regionálních procesů převážně oblastního rozsahu (migrace obyvatelstva, dojíždka do specializovaných zaměst-

nání, spád za oblastními službami jako např. specializovaná zdravotnická zařízení, kultura apod.). Proti předválečnému období se rozsah nynějších oblastních služeb značně rozšířil a četné obory byly oblastně decentralizovány.

4. Tendence vývoje soustavy středisek osídlení obvodního významu

Střediska obvodního významu odrážejí velmi stabilizovaný stupeň naší regionální střediskovosti: vztah tzv. „první městské úrovně“ vybavenosti k převážně venkovskému zázemí. V podstatné míře byla tato středisková vybavenost formována bývalým okresním postavením příslušných měst; většinou neselže již optické porovnání s ostatními malými městy, která tuto územně-správní funkci neměla a která vykazují dnes jen případně rozšířenou základní místní vybavenost. Střediska obvodního významu fungují pro své okruhy i jako důležité cíle vyjížďky za prací. Proto tedy při uvážení, že významné obvodní uzavření pohybu obyvatel za prací a spádovost za nejbližší městskou úrovní služeb vytvářejí společně velmi silnou regionální integraci, byly zformované jednotky o průměrném rozsahu 400—800 km² výstižně označeny jako elementární regiony (M. Hampl et al. 1970).

Soustava středisek obvodního významu je tak poměrně značně konzolidována ve smyslu základního působení na obce svého okruhu; z hlediska její role v nově se utvářejícím obraze sídelní struktury nutno však přistoupit k další diferenciaci. Určitý počet středisek bude více ovlivňován ve svém vývoji „vnějšími“ aspekty vyplyvajícimi zejména:

- z polohy v sídelní regionální aglomeraci (v ČSR), resp. městském regionu (v SSR);
- z funkce významného centra osídlení (v ČSR), resp. hospodářsko-sídelní aglomerace (v SSR);
- z funkce okresního centra.

Střediska v první skupině bude nutné rozvíjet v těsné spojitosti s plánovanou organizací celého území městského regionálního sídelního útvaru. Nebude zde proto pravděpodobně kompletován úplný rozsah dané střediskové vybavenosti (netýká se to přirozeně hlavních článků), zato může středisko disponovat určitými specializovanými zařízeními, jež přesahují obvodní rozsah a slouží celému městskému regionu.

U středisek druhé a třetí skupiny je nutné počítat s rozšířeným dovybavováním se zastoupením prvků (zejména u druhé skupiny) oblastního charakteru.

I tyto skutečnosti svědčí o tom, že tendenci k dalšímu vývoji soustavy obvodních středisek (a nejen jí) je určité potlačení významu „autonomních“ podnětů a zvýraznění „předaných“ podnětů sídelního rozvoje. Doba takových růstových impulsů, jakými v padesátých letech bylo umísťování velkých průmyslových závodů do neprůmyslových resp. slabě průmyslových měst, se vší pravděpodobností alespoň pro prognozovatelnou budoucnost již minula. Je to přirozené: cesta k intenzifikaci národního hospodářství spočívá na zvyšování produktivity práce a nikoli již na budování velkých a silně pracovními příležitostmi krytých průmyslových kapacit se všemi geografickými důsledky takového rozšíření ekonomické základny daného sídla. Je nesporné, že první etapa socialistické industrializace byla nutná; po dosažení určitého stupně rovnoměrnosti lokalizace průmyslu je stejně tak nutná etapa posilování existujících koncentrací, a to jak průmyslových, tak sídelních. Nové formy těchto koncentrací pak vyžadují zvýšení integrace osídlení. A jen integrované osídlení umožňuje vazbu mezi růstem určitého síd-

la a jeho funkci v širším území resp. rozvojem ekonomické základny v rámci regionu. Růstové podněty jsou tak v pravém smyslu sídlu ze širšího územního hlediska „předávány“.

5. Tendence vývoje soustavy místních středisek osídlení

Z urbanistického hlediska byla definována úloha středisek místního významu jako základních organizačních jader ve venkovském osídlení. V současné době je jejich středisková funkce vykonávána především ve sféře základního nadobecního rozsahu služeb (mezi nimi mají význačné postavení služby územně obligatorního charakteru, jako např. obvodní zdravotní střediska, ZDŠ aj.).

Koncepcí rozvoje osídlení počítá s urbanistickou dostavbou těchto středisek na skutečná venkovská kulturně společenská centra, přičemž předpokladem k tomu je rozšíření hospodářské základny, podporující střediskovou funkci. Odvětvím, které je určeno k rozvoji přednostně ve střediscích místního významu, je zemědělství. Souvisí to s procesem koncentrace a kooperace v zemědělství; nově budovaná zemědělská zařízení jsou dnes kapacitně i územně technickými požadavky srovnatelná s průmyslovými závody a s tím je jen v souladu, že lokalizace těchto nových investic zcela jednoznačně směřuje do vybavených střediskových obcí.

Vliv geografické polohy dosahuje u místních středisek největší relativní váhy ve srovnání s vyššími střediskovými řády. Projevuje se konkrétními růstovými podněty a z našeho hlediska též tím, zda bude příslušná středisková obec mít schopnost stát se jádrem reálně existujícího ekonomickogeografického mikroregionu. Hlavní oblastí výskytů diferencí jsou území v okolí větších měst, kde byly četné větší obce určeny jako místní střediska z důvodu plánovitého odlehčování hlavního jádra, ale z ekonomickogeografického hlediska tvoří území přiměstí s charakteristickými rysy jediný region orientovaný na jednoznačné nodální jádro. Intenzivní strukturální urbanizace a polarizace mezisídelních vazeb v příměstské zóně se nemůže neprojevit na územním působení vedlejších středisek.

Další rozdíly se vyskytly např. v jihomoravské oblasti velkých venkovských obcí, z nichž každá disponuje vybaveností na úrovni místního střediska.

Typickým rysem pro soustavu středisek místního významu jen to, že socioekonomické aktivity, jejichž prostřednictvím a souhrnem tato střediska existují, jsou historicky rozšířeny i do řádově nižších sídel. Územní rozptyl mikroregionálních aktivit je nesrovnatelně větší než u vyšších řádů. Rozdělíme-li tyto aktivity podle tří národohospodářských sektorů a dále hledáme soubor obcí, kde mikroregionální aktivity jsou zastoupeny alespoň v jednom sektoru, dojdeme bez středisek obvodního významu v ČSR k číslu 1205 obcí. Pokud bychom i základní služby uvažovali jednotlivě (např. úplná ZDŠ atd.), počet se ještě zvýší. Mimo střediska místního významu, bez základních služeb, je v tomto souboru např. 182 průmyslových (nad 200 pracovních příležitostí) obcí, z toho 23 silně průmyslových s více než 1000 pracovních příležitostí (J. Bína 1975). Taková izolovaná průmyslová vybavenost se většinou neprojevuje jako mikroregionální střediskový element (často jsou provozy jen na katastru, odděleny od sídla).

Mikroregiony, vykazující větší a všestrannější dojízdku za prací do svého jádra, je nutno hodnotit jako integrovanější, vyvinutější. Z celkového počtu je jich zhruba třetina (většinou se středisky malými městy). Obecně pro mikroregionální řád zůstává hlavním úkolem sladění územně spádových svazků s organizačními a kooperačními vztahy v zemědělství.

Na vývoj československé sídelní struktury působily v poválečném období dvě tendence. Prvou je zjednodušování statické základny sídelní struktury dané snížením počtu sídel (hlavně v důsledku odsunu Němců) a trvalým snižováním počtu jednotek administrativněorganizačního vyjádření sídel — obcí. Druhou základní tendencí je růst složitosti mezisídelních vazeb, nabývajících plně rysy systému. Vzhledem k tomu, že naše sídelní struktura zná již velmi málo „pravý“ a izolovaný venkov, byl rozvoj mezisídelních vazeb — integrace osídlení — převážně typický i v celostátním měřítku. V budoucnu je možno očekávat další vývoj v tomto směru, též proto, že vytváří analogum k úsilí o intenzifikaci národního hospodářství; využití rezerv osídlení jako celku (systému) bez větších „mechanických“ zásahů do stávající sídelní struktury je tímto analogem. Vyjádřením zmíněných tendencí jsou zejména procesy aglomerizace sídel, intenzifikace regionálních procesů a regionální kooperace sídel.

Klíčovými body dalšího vývoje soustavy středisek jsou:

- U metropolí a center rozvojových městských regionů: celostátní význam výrobní základny a služeb. Nejsilnější integrační působení na sídelní strukturu prostřednictvím městských regionů.
- U středisek obvodního významu: průmyslová infrastruktura a občanská vybavenost, vytvářející v krajině cíl spádu „za hranice“ venkovského osídlení. Rozvoj diferencovaný podle záměrů utváření osídlení v celostátním měřítku.
- U středisek místního významu: posilování zemědělské výrobní základny, obslužné a kulturně společenské funkce. Základní organizační jádra ve venkovském prostoru. Rozvoj diferencovaný podle geografické polohy (např. v městských regionech aj.).

Literatura

- ANDRLE A. (1975): Migrace obyvatelstva a růst větších měst ČSSR. *Geograficky časopis*, 27:3:227—254, Bratislava.
- BÍNA J. (1975): Odvětvové vztahy mikroregionální vybavenosti obcí ČSR. *Zprávy Geografického ústavu CSAV*, 12:2:1—8, Brno.
- BLAŽEK M. (1972): Les tendencies de l'urbanisation dans l'Europe de l'Est. *Sborník Čs. spol. zeměpisne*, 77:2:179—183, Praha.
- BLAŽEK M. (1974): Urbanizace v ČSR v letech 1961—1970, zejména vývoj urbanizovaných oblastí a okrsků. *Studia geographica*, 47, Brno (v tisku).
- BLAŽEK M. (1977): Ekonomickogeografická regionalizace ČSR. *Studia geographica*, 55, 66 s., Brno.
- DEMEK J. (1974): Teoretická geografie: principy a problémy. *Studia geographica*, 46, 77 s., Brno.
- GREGORČIK J., PŘIKRYL Z. a kol. (1973): Koncepce rozvoje regionálních měst a jejich regionů. VÚVA, Brno.
- HAMPL M., KRAJÍČEK L., KÜHNEL K., MATĚJKA V. (1970): Příspěvek k sociálně geografické regionalizaci českých zemí. *Sborník prací geografických kateder UK k 75. narozeninám J. Korčáka*, s. 25—46, Praha.
- KOHOUT B. a kol. (1975): Koncepce vývoje osídlení a urbanizace ČSR 1970—2000. 112 s., Terplan, Praha.
- Kolektiv (1969): Perspektivní koncepce vytváření životního prostředí investiční výstavbou. Kap. B: Rozvoj sídlištní sítě a sídlišť. 2 sv., VÚVA, Brno.
- LESZCZYCKI S., EBERHARDT P., HEŘMAN S. (1974): Prognóza vývoje a přeměn hlavních středisek osídlení v Polsku do r. 2000. *Studia geographica*, 47, Brno (v tisku).
- MACKA M., BÍNA J. (1977): Poznámky k pojetí územní urbanizace. *Sborník Čs. spol. zeměpisné*, 82:1:43—49, Praha.

- MACKA M., NOVÁKOVÁ B. (1976): Development of the Population in the Czech Socialist Republic (ČSR) after World War II. Sborník Čs. spol. zeměpisné, 81:1:39—43, Praha.
- MALÍK Z. (1976): Urbanizace a rozvoj systému osídlení. VÚVA — knižnice MVT ČSR, 110 s., Praha.
- MATOUŠEK V. (1976): Sídelní regionální aglomerace ČSR, jejich vývoj v rámci osídlení a vztahy k sídelní síti. Výstavby a architektura 22:10:9—27, Praha.
- MICHALEČ I. (1977): Rozvoj velkoměstských regionů na Slovensku vo vzťahu k Projektu urbanizácie SSR. Sborník pracovnej konferencie MVT SSR v Dudincích, 2. sv., 59 s., Bratislava.
- MUSIL J. (1976): Vývoj názorů na urbanizaci a rozvoj osídlení v socialistických zemích. Demografie 18:2:132—137, Praha.
- ŠILHAN B. (1946): Pohyb obyvatelstva za zaměstnáním. Zprávy Zemského studijního a plánovacího ústavu v Brně, č. 2, Brno.
- ZBOŘIL M. a kol. (1975): Tendence perspektivního vývoje struktury osídlení ČSR. 370 s., VÚVA, Brno.

Zusammenfassung

ZU DEN ENTWICKLUNGSTENDENZEN DER TSCHECHOSLOWAKISCHEN SIEDLUNGSSTRUKTUR UND ZENTREN

Die Siedlungsstruktur ist eine der sozioökonomischen Strukturen als Subsystem im Rahmen der sozioökonomischen Sphäre. In ihrer Nachkriegsentwicklung in der ČSSR sind diese Haupttendenzen charakteristisch: 1. Vereinfachung der statischen Basis der Siedlungsstruktur, d. h. die Verminderung der Siedlungs- und Gemeindeanzahl, sowie die Vereinfachung der Hierarchie der Verwaltungszentren; 2. Wachstum der Kompliziertheit des Systemes der Beziehungen zwischen den Siedlungen. Es erweist sich als die Bildung der zusammengesetzten Siedlungen, Stadtregionen, sowie die funktionelle Durchschaltung der Siedlungen usw.

Im Zusammenhang damit kann man folgende Grundprozesse in der Entwicklung der tschechoslowakischen Siedlungsstruktur unterscheiden: das Wachstum der Städte zum Nachteil der Landgebiete; die Agglomeration der Siedlungen; die Intensifizierung der Regionalprozesse; die Regional Kooperation der Siedlungen. In beiden Nationalstaaten der ČSSR sind im Jahre 1976 die Projekte der weiteren Entwicklung der Besiedlung gebilligt worden. Darin werden die bisherigen Tendenzen schöpferisch ausgenutzt und verwertet, sowie die gesamtgesellschaftlichen Vorteile der Urbanisation mit dem relativ zersplitterten Siedlungsnetz der ČSSR verbunden.

Der Artikel befasst sich weiter mit den Entwicklungsimpulsen der einzelnen Ordnungen der Zentren. Die Metropolen und Kerne der Stadtregionen weisen die stärksten Wachstumsimpulse aus. Es ist nötig die weitere Kategorie der Distriktzentren nach ihren Beziehungen zu den höheren Zentren differenzieren. Das gilt auch für die Lokalzentren und ihre Mikroregionen, wo als Hauptfaktor der sozioökonomischen Integration die neue Organisation der Landwirtschaft sein soll.